

Martyna Grądzka-Rejak

Instytut Pamięci Narodowej

ORCID 0000-0001-8805-0616

DOMINIK FLISIAK, *ANTYŻYDOWSKA ZBRODNIA
W PRZEDBORZU. PYTANIA, ŹRÓDŁA, ODPOWIEDZI*,
CHRZAN 2024, 234 S.

Stosunki polsko-żydowskie w XX w., w tym kwestia przemocy, stanowią w ostatnich kilkunastu latach przedmiot ożywionej dyskusji publicystycznej i naukowej¹. Recenzowana książka podejmuje poruszaną w tych dyskusjach tematykę postaw i za-

¹ Wybrane publikacje na ten temat: D. Engel, *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland 1944–1946*, „Yad Vashem Studies” 1998, nr 26; J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2006; *Wokół pogromu kieleckiego*, red. Ł. Kamiński, J. Żaryn, Warszawa 2006; *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 2, red. L. Bukowski, A. Jankowski, J. Żaryn, Warszawa 2008; M.J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, Warszawa 2008; A. Żbikowski, *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 71–94; M. Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947: ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012; J. Tokarska-Bakir, *Postwar violence against Jews in Central and Eastern Europe* [w:] *Our Courage – Jews in Europe 1945–48*, ed. K. Bohus, A. Grossmann, W. Hanak, I. Wenzel, Oldenbourg 2020, s. 64–81; J. Korzeniowski, *Bibliografia do tematu: „Pogrom Żydów w Kielcach” (4 VII 1946 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 4, s. 78–80; J. Tokarska-Bakir, *Pod klątwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, t. 1–2, Warszawa 2018; J. Kwiek, *Wydarzenia antyżydowskie 11 sierpnia 1945 r. w Krakowie: dokumenty*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2000, nr 1, s. 77–89; A. Cichopek, *Pogrom Żydów w Krakowie. 11 sierpnia 1945 r.*, Warszawa 2000; J. Tokarska-Bakir, *Kocia muzyka. Chóralna historia pogromu krakowskiego*, t. 1 i 2, Warszawa 2024; W.W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920*, Cambridge University Press 2018.

chowań Polaków wobec Żydów tuż po zakończeniu II wojny światowej, kiedy to część z nich – trudna do bliższego oszacowania – prezentowała poglądy oraz postawy antysemickie, których rezultatem były pogromy, napaści, morderstwa oraz różne inne akty przemocy antyżydowskiej². Najbardziej dramatycznym w skutkach i głośnym wydarzeniem z okresu powojennego był pogrom Żydów w Kielcach na początku lipca 1946 r. Problematyka powojennych pogromów, zająć i wystąpień antyżydowskich należy do częściej podejmowanych w ostatnich latach. W ten nurt, jak już wspomniano, wpisuje się publikacja Dominika Flisiaka *Antyżydowska zbrodnia w Przedborzu. Pytania, źródła, odpowiedzi*³. Autor książki jest z wykształcenia historykiem, absolwentem Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, ma tytuł doktora nauk humanistycznych. W dotychczasowych pracach badawczych zajmował się problematyką dziejów syjonistów rewizjonistów. Na ten temat napisał wiele artykułów naukowych, wydał też książki, m.in. *Działalność syjonistów-rewizjonistów w Polsce w latach 1944/1945–1950, Wybrane materiały ideologiczne i propagandowe Syjonistyczno-Socjalistycznej Partii Robotniczej Poalej Syjon-Hitachdut*, a także biografię, niezwiązanego z syjonistami, jednego z żydowskich artystów, grafików i drzeworytników Jakoba Steinhardta (*Jakob Steinhardt (1887–1968). Życie i działalność*, Chrzan 2022).

Recenzowana publikacja jest połączeniem niewielkiej monografii, rekonstruującej przedwojenne i okupacyjne losy społeczności żydowskiej w Przedborzu oraz przyczyny, przebieg i skutki zbrodni dokonanej na grupie Żydów w tym miasteczku w końcu maja 1945 r., z obszernym wyborem źródeł. Warto zwrócić uwagę, że aneksy z dokumentami znajdują się po każdym rozdziale. Rozumiem intencję autora, który najprawdopodobniej chciał w ten sposób połączyć syntetyczne omówienie poszczególnych zagadnień z materiałem źródłowym, niemniej dla przejrzystości treści i ustaleń lepszym rozwiązaniem byłby zbiorczy aneks źródłowy zamieszczony na końcu publikacji. Miałoby to większy sens, ponieważ niejednokrotnie w tekście odautorskim omówione są dołączone do rozdziału dokumenty archiwalne. Książka ma dosyć klasyczny układ. Składa się z siedmiu rozdziałów, poprzedzonych wykazem skrótów oraz wstępem, a zwieńczonych zakończeniem, bibliografią i indeksami.

² Por. najnowsze ustalenia w tej kwestii: J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Warszawa 2021.

³ D. Flisiak, *Antyżydowska zbrodnia w Przedborzu. Pytania, źródła, odpowiedzi*, Chrzan 2024.

We wstępie autor nakreślił, dlaczego podjął się badań nad zbrodnią popełnioną na Żydach w Przedborzu w nocy z 27 na 28 maja 1945 r., a także od kiedy i w jakich archiwach prowadził kwerendy. W tej części postawił też pytania badawcze, jakie przyświecały mu podczas pracy: „Chcąc jak najdokładniej zrekonstruować antyżydowską zbrodnię w Przedborzu, należało szukać odpowiedzi na kilka zasadniczych pytań badawczych: Jak wyglądały dzieje żydowskiej społeczności w Przedborzu do wybuchu II wojny światowej? Jak potoczyły się losy przedborskich Żydów podczas II wojny światowej? Kim byli Kazimierz Jezierski i Edmund Majchrowski, tj. kluczowe osoby w poznaniu przebiegu antyżydowskiej zbrodni? Czy istnieją relacje świadków mordu w Przedborzu? Czy sprawców ataku spotkały jakiegokolwiek konsekwencje? Dlaczego pojawiły się oskarżenia ofiar o prokomunistyczną postawę? Czy po dokonaniu zbrodni pojawili się w Przedborzu przedstawiciele społeczności żydowskiej?”⁴. Wstęp zawiera typowe dla publikacji historycznych elementy, m.in. krótkie omówienia poszczególnych rozdziałów, przedstawienie literatury przedmiotu oraz najważniejszych źródeł wykorzystanych w badaniach. Autor przytacza też wzmianki o zbrodni w Przedborzu występujące we wcześniejszych publikacjach innych badaczy. Dziwi to, że wśród wymienianej literatury nie ma bardzo ważnej pracy, jaką jest niedawno opublikowana książka Juliana Kwieka pt. *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*⁵. Kwiek opisuje w niej zarówno różne wersje przebiegu wydarzeń w Przedborzu, jak i wskazuje liczne źródła do tej problematyki. Niezależnie od tego, czy w tonie afirmatywnym, czy też krytycznym, autor recenzowanej publikacji powinien się do pracy Kwieka odnieść.

We wstępie czytelnik nie znajdzie też podsumowania i nakreślenia rozwijanych w kolejnych rozdziałach wątków. Mnogość cytatów i wzmiankowanych osób powoduje wrażenie lekkiego chaosu. Zabrakło także pewnego osadzenia terminologicznego, wyjaśnienia czytelnikom, dlaczego autor używa sformułowania „antyżydowska zbrodnia”, a nie np. pogrom, zajścia antysemityczne itp. Wstęp jest także dobrym miejscem, by przedstawić odbiorcy książki, jaki był klucz doboru zamieszczonych w tomie źródeł, a także dlaczego została przyjęta taka, a nie inna

⁴ D. Flisiak, *Antyżydowska zbrodnia...*, s. 12–13.

⁵ J. Kwiek, *Nie chcemy Żydów u siebie...*, s. 327–333.

struktura pracy. Niemniej autor ograniczył się jedynie do informacji o podstawowych zasadach edycji dołączonych źródeł.

Zgodnie z pytaniami badawczymi postawionymi we wstępie w rozdziale pierwszym zatytułowanym *Spółeczność żydowska w Przedborzu do pierwszego września 1939 r. Zarys tematyki* Flisiak skrótowo omawia historię Żydów w miasteczku od pierwszych śladów ich obecności, aż po wybuch II wojny światowej. Na ten zarys obejmujący niemal dwadzieścia stron składa się także wprowadzenie o lokalizacji i dziejach miasta. Relatywnie wiele miejsca poświęcono omówieniu losów ludności żydowskiej do czasów zaborów, w tym np. opisom synagogi, nazywanej przez autora często bożnicą. Notabene fotografia tej synagogi znajduje się na okładce książki. Autor starał się także ukazać wydarzenia z okresu międzywojennego. Istotna jest podjęta przez niego próba odtworzenia relacji z mieszkającymi w mieście Polakami, choć akurat w tym zakresie odwoływał się również do wydarzeń w innych miejscach II RP. Wydaje się, że ten rozdział mógł być poszerzony o kwestie dotyczące historii społecznej, analizę życia codziennego Żydów w Przedborzu i czynników, które determinowały ich relacje z nieżydowskimi mieszkańcami miasteczka, szczególnie w okresie międzywojennym. Taka perspektywa ułatwiłaby analizę dalszych, już okupacyjnych i powojennych, wydarzeń. Być może księga pamięci mogłaby dostarczyć dodatkowych informacji na ten temat⁶. Dołączony do rozdziału aneks źródłowy zawiera sześć dokumentów obejmujących lata 1934–1938. Są to m.in. protokół posiedzenia Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Przedborzu, lista osób zwolnionych od płacenia składki gminnej, a także wybrane sprawozdania sytuacyjne. Trudno na tej podstawie określić, jaki był klucz doboru i cel umieszczenia tych konkretnych dokumentów.

Rozdział drugi dotyczy losów przedborskich Żydów podczas II wojny światowej i po zakończeniu niemieckiej okupacji ziem polskich. Jest on bardzo ważny dla zrozumienia wydarzeń z maja 1945 r. Autor zaczyna opis od wkroczenia Niemców do Przedborza i spalenia tamtejszej synagogi. Na kolejnych stronach koncentruje się na opisach utworzenia getta i funkcjonowania ludności żydowskiej na jego terenie. Fragment ten kończy opis likwidacji dzielnicy i deportacji Żydów do obozu zagłady w Treblince w październiku 1942 r. Flisiak nie podaje jednak nawet szacunkowych

⁶ *Przedborz Memorial Book: 33 Years Since the Destruction of the Jewish Community*, wydana przez Przedborz Societies in Israel and America, Tel Aviv 1977; dostęp online: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Przedborz/Przedborz.html>.

danych, ile osób zostało zamordowanych na miejscu, a ile trafiło do transportów. Nie wiadomo też, ilu Żydów zbiegło podczas akcji lub wcześniej i ukrywało się w Przedborzu oraz okolicach. Autor wspomina z nazwiska kilka–kilkanaście osób, którym udało się przetrwać do końca niemieckiej okupacji. W tym rozdziale nie pogłębił problematyki okupacyjnych relacji polsko-żydowskich, szczególnie w tzw. trzeciej fazie Zagłady. Dalsza część rozdziału dotyczy już końca II wojny światowej. Tu także nie ma nawet krótkiej analizy relacji polsko-żydowskich w tamtym czasie, a szkoda, bo opisanie tych aspektów pomogłoby czytelnikowi lepiej zrozumieć kontekst wydarzeń z maja 1945 r. Uzupełnienie rozdziału stanowi aneks zawierający trzy dokumenty dotyczące okresu powojennego: listę Żydów zamieszkałych w powiecie koneckim w pierwszych miesiącach 1945 r., pismo do Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego o mordach i rabunkach na Żydach w okresie od marca do sierpnia 1945 r., a także pismo z opisami niektórych mordów i rabunków dokonanych na obywatelach polskich narodowości żydowskiej (w tym odnoszące się do zająć w Przedborzu).

Rozdział trzeci, zatytułowany *Kim był Kazimierz Jezierski? Świadectwa autorstwa Kazimierza Jezierskiego z lat 1946–1954*, koncentruje się wokół sylwetki – jak deklaruje autor – osoby kluczowej dla wyjaśnienia wydarzeń antyżydowskich w Przedborzu. Jezierski był m.in. członkiem Stronnictwa Narodowego, a także podkomendnym Władysława Kołacińskiego „Żbika”, dowódcy oddziału partyzanckiego Narodowych Sił Zbrojnych na Kielecczyźnie. Sylwetka tego ostatniego także nie została szerzej omówiona. W marcu 1946 r. Jezierski został zatrzymany przez funkcjonariuszy Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w związku z członkostwem w nielegalnym Konspiracyjnym Wojsku Polskim. Po przesłuchaniu zwerbowano go do współpracy z UB. Flisiak podaje krótki biogram Jezierskiego, a następnie omawia zawartość pięciu zebranych w aneksie dokumentów. Są to odpisy z przesłuchań Jezierskiego z końca 1945 r., następnie z lutego 1954 r., a także z czerwca 1954 r. Pozostałe dwa dokumenty dotyczą m.in. ustaleń związanych z udziałem Jezierskiego w zbrodni w Przedborzu, dokonanych przez naczelnika Wydziału Śledczego WUBP w Kielcach.

Rozdział czwarty, podobnie jak poprzedzający go trzeci, prezentuje sylwetkę kolejnej osoby powiązanej ze zbrodnią w Przedborzu. Tym razem autor przybliży postać Edmunda Majchrowskiego i jego losy. Biogram został ograniczony do akapitu, w którym znalazły się podstawowe informacje – data i miejsce urodzenia, pocho-

dzenie, wykształcenie, wykonywany zawód oraz wzmianka o rodzinie. Majchrowski pracował w PUBP, w książce pojawia się jako oskarżony o zabójstwo czterech Żydów. Reszta rozdziału została poświęcona na omówienie załączonych w aneksie dwunastu dokumentów. Znalazły się tam m.in. skarga Teresy Hebińskiej na Majchrowskiego; podsumowanie wyników śledztwa; protokoły przesłuchania Majchrowskiego; a także inne dokumenty ze śledztwa. Majchrowski nigdy nie został pociągnięty do odpowiedzialności, a w postępowaniu występował w charakterze świadka.

W rozdziale piątym, zatytułowanym *Świadectwa pozostałych sprawców i świadków oraz informacje związane ze śledztwem prowadzonym w związku z antyżydowską zbrodnią*, autor odniósł się do zbrodni w Przedborzu i zaprezentował relacje jej potencjalnych współsprawców. Ta część książki rozpoczyna się od omówienia aneksu źródłowego. To najobszerniejszy wybór dokumentów, złożony z 23 różnych protokołów przesłuchań, fragmentów informacji, oświadczeń, wyimków z zeznań czy informacji ze śledztw. Dokumenty te dotyczą m.in. Feliksa Sokołowskiego, Józefa Sokołowskiego, Józefa Kluski, Jana Bednarka, Jana Szklarza, Michała Pytlosa, czy też Aleksandry Kularskiej. Autor omawiając te relacje, stara się wskazać informacje, które mogą pomóc zrekonstruować przyczyny, przebieg i udział osób zaangażowanych w zbrodnię w Przedborzu.

W rozdziale szóstym, który nosi tytuł *W stronę rekonstrukcji*, Flisiak prezentuje omówienie i dokumenty dotyczące m.in. kontaktów Kazimierza Jezierskiego z policją polityczną. Do tej części dołączono dziesięć dokumentów źródłowych. Czytelnik jednak nadal nie dowiaduje się, w jaki sposób autor publikacji postrzega i odtwarza powojenne antyżydowskie wydarzenia.

Ostatni, siódmy rozdział dotyczy Judy Kamińskiego i jego życia w Przedborzu, głównie po wojnie. Kamiński był uciekinierem z getta przedborskiego, od jesieni 1942 r. ukrywał się po tzw. aryjskiej stronie. Został m.in. członkiem oddziału NSZ. Przetrwał do końca niemieckiej okupacji. Po wojnie zmienił wyznanie i starał się wtopić w polskie społeczeństwo. Zmarł w 1971 r. Dominik Flisiak podkreśla, że „obraz społeczeństwa żydowskiego w Przedborzu nie będzie pełny bez przedstawienia wojennych i powojennych losów [Kamińskiego]”⁷. Nie wyjaśnia jednak, czym motywowane były powojenne działania i wybory Kamińskiego.

⁷ D. Flisiak, *Antyżydowska zbrodnia...*, s. 188.

Wyjaśnienie kluczowych dla tej książki kwestii, odnoszących się do przyczyn, przebiegu i skutków zbrodni na Żydach w Przedborzu, przynosi dopiero zakończenie. Autor wskazuje w nim zarówno na sprawców, jak i na potencjalne motywy, przedstawia także ofiary wydarzeń – to przedwojenni żydowscy mieszkańcy Przedborza i okolic. W zakończeniu rozprawia się też z różnymi wersjami wypadków opisywanymi na początku książki. Ta część obfituje również w obszerne cytaty.

Podjęte przez autora zagadnienie, choć dotyczy przykładu jednostkowego, raczej niewielkiego miasta, jest ważne dla zrozumienia powojennej historii społeczności żydowskiej w Polsce. Książka Dominika Flisiaka to jednak publikacja niejednorodna. Wydaje się bardziej wyborem źródeł z komentarzem niż typową monografią. To zawsze autor decyduje o strukturze i zawartości pracy. Czy jednak w tym konkretnym przypadku jest to najbardziej trafny wybór, ocenią odbiorcy książki. Tekst i przypisy nie są pozbawione błędów stylistycznych i językowych. Choć publikacja została oparta na obszernej bazie bibliograficznej, dziwi wykorzystywanie takich prac, jak np. *Encyklopedia szkolna. Historia*, czy też podręczniki akademickie do historii Polski (np. z zakresu średniowiecza itp.). Wiele do życzenia pozostawia też objętość i stopień zagłębienia się w poszczególne zagadnienia, o czym pisałam wcześniej. Nie zmienia to faktu, że w recenzowanej książce dostrzegam również zalety, np. samo podjęcie istotnego tematu, czy też próba zmierzenia się z trudną problematyką oraz ze zniuansowaną historią lokalną. Wierzę, że publikacja znajdzie odbiorców, dla których będzie inspiracją do dalszych poszukiwań. Podjęty i omówiony przez autora przykład zbrodni na Żydach w Przedborzu stanowi ważną próbę wypełnienia kolejnej z białych plam na mapie powojennej przemocy antyżydowskiej w Polsce.